DE FREUDIAANSE ANGSTNEUROSE ALS 'PRE-ANALYTISCH' REELE IN DE PSYCHOANALYTISCHE NOSOLOGIE[1]

Jonckheere Lieven

INLEIDING: DE ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS VAN FREUDS NOSOLOGIE

Ik zal het hier vandaag hebben over de angstneurose, niet zozeer als klinisch probleem van het lijdend en genietend subjekt, maar wel als wetenschappelijk en meer bepaald nosologisch probleem van Freud bij zijn uitvinding en verdere ontwikkeling van de psychoanalyse. De nosologie dat is, met een woordenboekdefinitie, de ziekteleer of de medische discipline die zich bezig houdt met de identifikatie van de differentiële kenmerken van ziektes, de punten dus waarop ziekten op betekenisvolle wijze kunnen verschillen.

Wat Freud zelf beschouwt als zijn eerste nosologische ingreep, dateert uit wat men ter gelegenheid van dit congres zijn 'pre-analytische' periode heeft genoemd. Deze eerste nosologische ingreep betrof de *neurasthenie*. De toenmalige psychiatrie, en meer bepaald Beard, kon dit chaotisch symptomencomplex slechts samenhouden met de hypothese van een erfelijk bepaalde degeneratie.

In een eerste tijd maakt Freud uit die neurasthenie de *dwangvoorstellingen* los op basis van hun psychische of onbewuste etiologie, zijnde de afweer van bepaalde voorstellingen. Als ik dat in Lacaniaanse termen vertaal, wordt dat de symbolische etiologie van de verdringing van de betekenaar of het onbewuste dat gestructureerd is als een taal. Freuds eerste nosologische uitvinding is dus de *dwangneurose.* Zijn dwangneurose plaatst hij meteen naast de hysterie, waarvoor hij reeds eerder een vergelijkbare psycho-symbolische of onbewuste etiologie had onderkend, en die hij dan ook had hernoemd als *afweerhysterie*. Samen met sommige vormen van psychose, meer bepaald de hallucinatoire verwardheid, worden die afweerhysterie en die dwangneurose gegroepeerd als de zogenaamde *afweer-neuropsychosen*.

In een tweede tijd, dus na die dwangneurose, maakt Freud uit het resterende symptomencomplex van de neurasthenie alle angstsymptomen los. Dat wordt dan de *angstneurose* of Freuds tweede nosologische uitvinding, nog altijd voordat hij zijn psychoanalyse uitvond. Dit keer neemt hij echter de angstsymptomen niet samen op basis van een psycho-symbolische of onbewuste etiologie van verdrongen betekenaars, maar wel op basis van wat hij als een reële etiologie beschouwt: de angst is het gevolg van onverantwoorde want frustrerende of niet bevredigende seksuele praktijken, waarbij Freud vooral de coïtus interruptus viseert. In eenzelfde beweging kent Freud de schamele resterende neurasthenische symptomatologie een omgekeerde maar vergelijkbare want even reële etiologie toe van te gemakkelijke seksuele bevrediging, hier is de masturbatie de bron van alle neurasthenische zwakte.

Samenvattend komt Freud er op dat pre-analytische moment toe om zijn angstneurose en de psychiatrische neurasthenie, op basis van hun aktuele en reële seksuele etiologie, als *Aktualneurosen* te plaatsen tegenover zijn dwangneurose en de psychiatrische hysterie als psychoneurosen. Van die psychoneuroseen is de psychische kant van de etiologie hem reeds duidelijk, namelijk afweer van voorstellingen. Maar de historisch-

[1] december 1994

seksuele kant van hun etiologie, namelijk de aard van die voorstellingen of de reden waarom ze worden afgeweerd, die blijft nog altijd vaag en omstreden. Dit laatste probleem zou pas later, in Freuds psychoanalyse, een oplossing vinden met de ontdekking van de infantiele seksualiteit.

Tot daar Freud. Wat ik nu wil aantonen is het volgende: dat die angstneurose, vanaf die pre-analytische oppositie tussen psychoneurosen en Aktualneurosen, een dialektiserend knooppunt is gebleven in het tot stand komen van wat we, vanuit Lacan, Freuds structurele psychoanalytische nosologie kunnen noemen. Dit is een nosologie die niet de hele psychopathologie in het veld van het psychische of, met Lacans categorieën, het symbolische trekt, maar juist in de schoot zelve van de psycho-symbolische etiologie van elke psychopathologie, als kern of limiet daarvan, een leegte voor het reële of het seksuele genot reserveert.

Ik stel dus: vooreerst dat Freuds trouw aan zijn pre-analytische sciëntisme hem ertoe verplichtte om in zijn psychoanalytische nosologie een plaats voor het reële van het seksuele genot te reserveren, vervolgens dat dit reële bij de postfreudianen verloren ging in hun geschipper tussen de kant van het biologisme en de wal van het psychologisme, en dat Lacan tenslotte dat reële terugvond en veilig stelde middels zijn theorie over het symbolische.

Om dit te kunnen aantonen moet ik eerst een duidelijker beeld ophangen van die angstneurose.

I. FREUD OVER DE ANGSTNEUROSE

De pre-analytische Freud maakt van die angstneurose de tegenhanger van de normale seksuele bevrediging. Seksuele bevrediging en angstneurose sluiten mekaar dus uit.

Ik laat eerst Freud aan het woord over die normale seksuele bevrediging.

De reële of fysische seksuele spanning, de drift dus welt als een constante kracht uit een innerlijke bron op. Van een natuurlijke behoefte, zoals honger, onderscheidt die seksuele drift zich door het ontbreken van een ritme. En toch wordt die reële drift slechts periodiek waargenomen door het psychisme: hij gaat immers slechts vanaf een bepaalde hoogte of drempelwaarde een prikkel vormen voor het psychisme. Pas vanaf dat moment verwerft het reële van de seksuele drift een waarde voor het psychisme, pas vanaf dat moment 'bestaat' de drift. Dat wil zeggen dat de reële seksualiteit een voorstelling krijgt of een voorstelling energetisch bezet. Vanaf dat moment, dus eenmaal die drempelwaarde bereikt en aan een voorstelling gekoppeld, geeft de reële seksuele drift aanleiding tot wat Freud de 'libido' noemt. Die libido is dus de psychische seksuele spanning en als dusdanig de tegenhanger van de reële of fysische spanning van de seksuele drift. Die libido bestempelt Freud ook nog als 'psychische lust' of 'seksueel affekt'. Eenmaal het reële van de seksualiteit de drempelwaarde heeft bereikt vanaf waar het als libido door het psychisme wordt waargenomen, blijft het zich, vermits het konstant uit het innerlijk opwelt, ook konstant als psychische libido vertalen. Het is nu die konstant wassende psychische of in een voorstelling gevatte libidinale spanning die naar ontlading begint te dringen middels de aktie van de coïtus.

Tot daar Freuds pre-analytische metapsychologie van de normale psycho-seksuele bevrediging.

Hoe kan hij van daaruit nu de angst van de angstneurose begrijpen.

Ik herhaal dat de fysische spanning van de seksualiteit wast tot op de hoogte waarop ze door het psychisme moet waargenomen worden als libido, dus aan een voorstelling gekoppeld wordt. Volgens Freud kan die koppeling aan een voorstelling echter ingevolge allerlei aktuele seksuele problemen achterwege blijven. Geen libido of seksueel affekt bijgevolg. Vanuit de zojuist gegeven schets van het normale verloop van de seksuele bevrediging begrijpt men dat het nooit tot de ontlading van de coïtus zal komen. Het gevolg is dat de fysische seksuele spanning zich ophoopt en zich uiteindelijk een andere uitweg baant dan alover de psychische libido in de coïtus. Die uitweg is de transformatie tot angst. Waar de libido zich ontlaadt langs de genitale via regia, in de coïtus, daar wordt de angst afgevoerd langs allerlei zijwegen of bijverschijnselen van die coïtus, zoals hartkloppingen, zweten, duizeligheid, ademnood, ... De typische angstsymptomen zijn dan ook die van het orgasme minus de ejaculatie.

Ik had het zojuist over allerlei seksuele problemen waardoor de fysische seksuele spanning geen voorstelling krijgt, en dus niet psychisch wordt gebonden als libido. Een soort paradigma van die kloof tussen de reële en de psychische seksualiteit vindt Freud in de coïtus interruptus of onderbreking van de coïtus voor de ejaculatie. In de neomalthusiaanse visie op de geboortenbeperking van rond de eeuwwisseling was die coïtus interruptus de contraceptieve techniek bij uitstek geworden. Hoewel de pre-analytische Freud een neomalthusiaan in hart en nieren was, maakte dit hem niet blind voor de nefaste gevolgen van die coïtus interruptus, zijnde de angstneurose. Wat Freud op dat moment dan ook tot een der eerste pleitbezorgers maakt van wat men een psychisch verantwoorde contraceptie zou kunnen noemen.

Wel reeds analytisch te noemen is het onderscheid dat Freud maakt tussen man en vrouw wat betreft de wijze waarop die coïtus interruptus een kloof slaat tussen fysische en psychische seksualiteit, tussen reële drift en libido.

In het geval van de man werkt die coïtus interruptus vooral psychisch afleidend. Op dat moment is de man immers vooral bezorgd om, zoals Freud dat op zijn delikate wijze uitdrukt, het kunststukje niet te laten mislopen. Zijn psychisme of zijn voorstellingswereld wordt volledig in beslag genomen door technische aangelegenheden, hij is dus met zijn gedachten niet bij de fysische seksualiteit die op dat moment nochtans hoog aan het oplopen is. De angstneurose die hij aan dergelijke onvolledige coïtus overhoudt, is echter niet het verlengstuk van zijn angstige bezorgdheid voordien of tijdens die coïtus. Ze is wel een nieuwe, uit het niets opdoemende angst als transformatie van de over een bepaalde drempel komende fysische seksualiteit die niet psychisch gebonden kon worden - in dit geval doordat de man te angstig was tijdens die coïtus. Er zijn echter nog tal van andere redens dan die angstige bezorgdheid denkbaar waardoor de fysische seksualiteit niet psychisch gebonden raakt en zich dus maar tot angst getransformeerd een uitweg zoekt.

Bijvoorbeeld bij de vrouw werkt die coïtus interruptus op een andere wijze de angst in de hand. Het probleem is niet dat zij angstig of bezorgd is, met haar gedachten elders is tijdens zulke coïtus. Wel welt bij dergelijke te vroeg afgebroken coïtus te weinig fysische seksuele spanning op om de drempelwaarde te bereiken waarop die psychisch iets kan betekenen. Waar dit bij elke coïtus telkens opnieuw gebeurt, groeit een kloof tussen dat telkens hernieuwde te weinige aan fysische seksuele spanning en zijn psychische verwerking - telkenmale is het nog net niet de moeite om de fysische spanning psychisch te verwerken. Dit leidt uiteindelijk tot wat Freud bestempelt als een vervreemding uit gewoonte tussen de fysische seksualiteit en haar psychische vertaling. Deze situatie leidt op zich nog niet tot angstneurose. Maar op het moment dat die fysische seksualiteit door een of andere omstandigheid dan toch ietsje hoger opwelt, komt ze nergens een psychische grens of limiterende voorstelling tegen. Dientengevolge transformeert ze zich tot angst.

Naast die coïtus interruptus onderscheidt Freud nog een reeks andere problematische vormen van seksualiteit die, telkens volgens een bij man en vrouw te onderscheiden mechanisme, tot angstneurose kunnen leiden. Dit klinische aspekt interesseert ons hier minder.

II. VANUIT LACAN OVER FREUDS ANGSTNEUROSE

Belangrijker is een minimalistische door Lacan geïnspireerde lezing van de structuur van Freuds angstneurose, omdat zulke lezing kan toelaten om een bepaalde dubbelzinnigheid rond die pre-analytische angstneurose in Freuds psychoanalyse te verhelderen.

Lacan zelf is eigenlijk nooit expliciet op die angstneurose ingegaan. Middenin zijn tiende seminarie over de angst verklaart hij dan ook: "Il reste que je me fais la partie belle en vous parlant que de l'hystérique ou de l'obsessionel, puisque c'est laisser complètement en dehors du champ de la névrose ce dont à travers tout ce chemin parcouru nous sommes encore embarassés, à savoir la névrose d'angoisse sur laquelle j'espère cette année, pour ce qui est engagé ici, vous faire le pas nécessaire. N'oublions pas que c'est de là que Freud est parti et que si la mort, sa mort nous a privé de quelque chose c'est de ne pas lui avoir pleinement laissé le temps d'y revenir." (les 27-02-1963, p. 220). In dat seminarie zelf komt Lacan in verband met die angstneurose echter niet verder dan de enigmatische formule: "Le désir qui n'a pas pu trouver sa place" (les 26-03-63, p. 272).

Lacan kent dus een sleutelpositie toe aan Freuds angstneurose, zonder ze ooit echt te verhelderen. De noodzakelijke stap daartoe lijkt mij slechts te zetten via Lacans categorieën van het symbolische en het reële, of ook nog via het onderscheid dat hij maakt tussen de lust en het genot.

Ik val meteen met de deur in huis. Vanuit Lacan lijkt Freuds angstneurose het gevolg te zijn van het niet symbolisch gearticuleerd of versneden worden van het reële. Of anders gezegd: de angstneurose is het gevolg van het niet volledig gedekt worden van het Freudiaanse Es met zijn driften, wat Lacan het reële van het seksuele genot noemt, door het Freudiaanse onbewuste met zijn libido en lustprincipe, wat Lacan het symbolische noemt van het onbewuste dat gestructureerd is als een taal. De angstneurose zou dus een direkt, onbemiddeld uitvloeisel zijn van het reële seksuele genot jenseits van het symbolische lustprincipe.

Voor Freud, op het moment van zijn uitvinding van de angstneurose, is die kloof tussen het reële en symbolische, tussen het genot van de seksuele drift en de psychische lust van de seksuele libido, het gevolg van toevallige omstandigheden die een aan de seksualiteit inherent normaal verloop verstoren. Later, in zijn psychoanalyse, zou Freud daar meer dan zijn twijfels over hebben, echter zonder ooit de knoop van de menselijke seksualiteit definitief door te hakken.

Dit is dan gebeurd door Lacan. In zijn terugkeer tot Freud kent Lacan immers vaak een structurele betekenis toe aan wat Freud als een accidenteel gegeven had ontdekt. Voor Lacan is de onbevredigbaarheid van het seksuele verlangen, het seksuele genot dat aan het lustprincipe ontsnapt, inderdaad niet accidenteel maar structureel. Onbevredigbaar, zo luidt zijn definitie van het verlangen. Logisch doorgedacht leidt dit tot een soort structurele angstneurose waarvoor elk subjekt vatbaar is, gelijk welke graad van normaliteit of technische volmaaktheid zijn geslachtsleven ook bereikt. Zo begrijpen we dan ook Lacans enige definitie van de angstneurose: het verlangen dat zijn plaats niet vindt - het verlangen vindt nooit zijn plaats.

III. TERUG NAAR FREUDS NOSOLOGIE

Zonder het ultieme mysterie ontsluierd te hebben, hebben we nu toch een voldoende door Lacan uitgeklaarde kijk op Freuds pre-analytische angstneurose om te kunnen terugkeren op haar plaats en funktie in de ontwikkelingsgeschiedenis van Freuds psychoanalytische nosologie.

Ik kondigde in dit verband een bepaalde dubbelzinnigheid aan. Dubbelzinnigheid die Freud er enerzijds van weerhield om als analyticus expliciet terug te komen op die angstneurose, maar hem anderzijds ertoe verplichtte om zijn angstneurose in bescherming te nemen tegen juist zijn meest analytische volgelingen die haar als een vervelend pre-analytisch erfstuk nog slechts een museumplaats waardig keurden. Wat na Freud binnen zijn psychoanalyse inderdaad ook is gebeurd. Daarop kom ik meteen terug.

Het is vooral in de verhouding van de angstneurose tot de hysterie dat Freud een dubbelzinnigheid laat bestaan[2]. Ik zal proberen om vanuit Lacan plaats en funktie van de angstneurose te situeren in de twee hoofdvormen waarin de hysterie volgens Freud uiteenvalt. Die twee hoofdvormen zijn: enerzijds de klassieke psychiatrische hysterie, door de pre-analytische Freud eerst hernoemd als afweerhysterie en later, binnen de psychoanalyse, als konversiehysterie - anderzijds de klassieke psychiatrische fobie door Freud binnen zijn psychoanalyse heruitgevonden als de angsthysterie. Konversiehysterie en angsthysterie vinden we voor het eerst naast elkaar geplaatst in de gevalsstudie van de kleine Hans, dus in 1909[3].

1. HYSTERIE OF KONVERSIEHYSTERIE

Om de plaats en funktie van de angstneurose voor de konversiehysterie te situeren, moet ik eerst in herinnering brengen dat Freud zijn angstneurose eigenlijk uitgevonden heeft als een instrument om de impasse in zijn wetenschappelijke samenwerking met Breuer open te breken. Impasse die draaide rond het belang van de seksualiteit in de etiologie van de afweer-neuropsychosen, en meer bepaald de hysterie.

Freud had, met veel moeite, Breuer kunnen overtuigen van het etiologisch belang van het psychisch mechanisme van afweer der onverzoenbare ('unverträglich') voorstellingen - of in Lacans termen: het symbolische mechanisme van verdringing van de betekenaar. Maar waarom werden die voorstellingen nu afgeweerd, op welke voorstellingen sloeg die afweer? Volgens Freud slaat de afweer enkel op seksuele voorstellingen - de betekenaar is altijd seksueel, kunnen we vanuit Lacan zeggen[4]. Breuer kon Freud daarin niet volgen.

---

[2]Een andere dubbelzinnigheid vinden we in de verhouding van de angstneurose tot de hypochondrie. In eerste instantie, bij Freuds pre-analytische uitvinding van de angstneurose, wordt de klassieke psychiatrische hypochondrie daarin opgeslokt, die ziektevrees wordt een der symptomen van zijn angstneurose. Freud kent de hypochondrie dus geen specifieke seksuele etiologie toe. Op het moment echter dat Freud, in zijn psychoanalyse, het narcisme conceptualiseert als seksuele ik-libido (1914), kan hij die hypochondrie heruitvinden. De hypochondrie verwerft dan een apart nosologisch statuut als Aktualneurose, namelijk als de ik-libidinale tegenhanger van de objekt-libidinale angstneurose. Op die wijze lijkt Freud de hypochondrie in stelling te brengen om een vergelijkbare plaats en functie te vervullen tegenover de psychosen (die hij, binnen zijn psychoanalyse, heruitvindt als de parafrenie, met daaronder de dementia praecox en de paranoia) als de plaats en functie van de angstneurose tegenover de hysterie. De derde Aktualneurose, zijnde de objekt-libidinale neurasthenie ingevolge overmatige masturbatie, zou eenzelfde plaats en funktie moeten hebben naar de dwangneurose toe.

[3]Tegengesteld aan wat Laplanche & Pontalis beweren vinden we de term 'Konversionshysterie' wel bij de pre-analytische Freud, namelijk in 1897, in zijn samenvattting van de Abwehr-psychoneurosen uit 1894.
FREUD, S., GW I, p. 481 versus Laplanche & Pontalis, Vocabulaire de la Psychanalyse, p. 180.

[4]Dat elke betekenaar seksueel is, betekent nog niet dat heel het seksuele kan betekend worden.

Op dat moment verlaat Freud dan ook hun gemeenschappelijk jachtterrein van de 'Studien über Hysterie', inclusief zijn daaraan geannexeerde dwangneurose. Als een soort preliminaire stap tot het aantonen van het belang van de afweer van seksuele voorstellingen of betekenaars in de hysterie, gaat Freud eerst het belang aantonen van de seksualiteit an sich, in haar brute toestand, dus buiten de voorstelling. Dat doet Freud op zijn privé-jachtterrein van de neurasthenie. Daar springt immers de seksuele etiologie onmiddellijk in het oog, vermits ze aktueel en reëel is, namelijk de masturbatie. Vervolgens kost het ook niet veel moeite om in die neurasthenie een symptomenkomplex te isoleren dat beantwoordt aan de omgekeerde seksuele etiologie van de coïtus interruptus, Freuds angstneurose dus. Inderdaad, het lijkt er dus op dat Freud met zijn angstneurose vooreerst Breuer de nefaste gevolgen van het ontbreken van een voorstelling voor het seksuele onder de neus probeert te wrijven: het seksuele dat verstoken blijft van de primaire psychische of symbolische verwerking via de voorstelling of betekenaar, transformeert zich immers tot angst. En dat Freud van daaruit hoopt om Breuer ervan te overtuigen dat het seksuele ook ziekmakend werkt wanneer het, zoals in de hysterie, van zijn psychische voorstelling of symbolisering beroofd wordt door een secundaire, psychisch bepaalde afweer.

Als Freud echter, gewapend met zijn angstneurose als garantie voor het belang van de seksualiteit, terugkeert tot de hysterie doet hij ook een andere vaststelling: dat hijzelf, gedreven door zijn enthousiasme over de ontdekking van de psycho-symbolische etiologie van de afweer, plots overal hysterie was gaan zien. In zijn bijdragen tot de "Studien über Hysterie" had hij immers alle symptomen begrepen als bepaald door die afweer, en dus als hysterische symptomen. Wat Freud toen beschouwde als zuivere afweerhysterieën, blijkt bij herlezing te ontleden als gemengde neurosen: meer bepaald een combinatie van hysterie met angstneurose. In de 'Studien' had hij bij zijn hysterische patiëntes de angstneurose over het hoofd gezien, doordat hij nog niet systematisch aandacht besteedde aan de seksualiteit.

Vanuit Lacan onthoud ik in die herlezing vooral Freuds uitspraak dat de angstneurose wel in zuivere vorm kan voorkomen, vooral op jeugdige leeftijd, maar dat zulks nooit het geval is voor de hysterie. De hysterie heeft een structureel-nosologische maar geen fenomenologisch-klinische zelfstandigheid. Daarbij specifieert Freud dat de etiologie en de symptomen van de angstneurose fungeren als respektievelijk de uitlokkende faktor en de somatische tegemoetkoming voor de hysterie. Dit betekent vooreerst dat een hysterische dispositie gedeclencheerd kan worden door de coïtus interruptus, of elk ander seksueel probleem waardoor het reële genot van de seksualiteit niet psycho-symbolisch als lust of libido kan gebonden worden. De onbevredigende seksualiteit, het reële genot daarin, hysteriseert. Vervolgens kan elk angstneurotisch symptoom, bijvoorbeeld ademnood, de reële kern vormen van een symbolisch hysterisch symptoom. Die ademnood, die dus aanvankelijk louter reëel bepaald is, als transformatie van het reële genot buiten de betekenaar, die reële ademnood wordt door de hysterie als het ware gerecupereerd binnen het symbolische: langs die ademnood keert de afgeweerde voorstelling of de verdrongen betekenaar terug. Eerst een uiting van het reële genot in de seksualiteit, wordt die ademnood in tweede instantie een uiting van de symbolische seksualiteit, de verboden lust.

Deze herlezing door Freud van de 'Studien' is een beslissende stap in zijn uitvinding van de psychoanalyse. Zoals hij voorheen reeds zijn angstneurose had losgemaakt uit het konfuse beeld van de psychiatrische neurasthenie, zo maakt hij thans die angstneurose los uit het met eenzelfde konfusie bedreigde beeld van zijn afweerhysterie. Met die angstneurose bepaalt Freud een soort reële limiet aan of kern van het symbolische veld van de hysterie[5], daarmee vat hij het reële van het seksuele genot in de hysterie. Zodoende verzet Freud zich tegen de reeds bij hemzelf bespeurde neiging om de etiologie van de hysterie te beperken tot een louter

[5]Kern of limiet, zo topologisch is inderdaad de verhouding tussen angstneurose en hysterie.

symbolische aangelegenheid van het onbewuste met zijn talige structuur - waardoor het veld van die hysterie te veel uitbreiding nam. Wat voorheen ook reeds het geval was vanuit de daaraan complementaire louter reële degeneratiehypothese van de psychiatrie.

De toestand na Freud, bij de postfreudianen, is echter vaak niet veel anders dan een verbloemde terugkeer tot de toestand voor Freud, de psychiatrie dus. Ik moet dan ook even stil staan bij de postfreudiaanse uitvinding van de zogenaamde borderlinepersoonlijkheidsstructuur. Deze borderline lijkt mij immers niets anders dan een miskenning van de angstneurose als reële limiet aan of kern van de hysterie. Inderdaad, het centrale symptoom van die borderline wordt immers gevormd door de intense niet door enige fobische betekenaar gebonden angsten, reden waarom de postfreudianen die angsten als psychotisch beschouwen. Hun borderline zou dan ook een soort grensgeval of overgang vormen tussen de neurose, meer bepaald de hysterie, en de psychose. Mijn stelling, vanuit Lacan, luidt dus anders: geen overgangen tussen psychoneurotische structuren, zijnde neurose, psychose en perversie - wel heeft elke psychoneurose, in dit geval de hysterie, haar inherente of structureel ingebouwde aktualneurotische limiet of kern, in dit geval de angstneurose. Die borderline is dus een gemengde neurose zoals Freud die analyseerde in de Studien, dus een hysterie gelimiteerd door of uitgebouwd rond een angstneurose.[6]

2. FOBIE OF ANGSTHYSTERIE

Eenzelfde logica als in de verhouding tussen hysterie en angstneurose vinden we terug tussen fobie en angstneurose. Ook in de fobie moet Freud op elk moment de plaats van het reële van het seksuele genot handhaven tegenover de neiging van zijn psychoanalyse, niet alleen bij zijn leerlingen maar in eerste instantie ook bij zichzelf, om het symbolische van het onbewuste het hele veld te laten bestrijken. Ook hier weer blijkt dit reële gegarandeerd te worden door Freuds pre-analytische erfstuk van de angstneurose.

Om die verhouding tussen fobie en angstneurose te ontwarren, moet men er zich rekenschap van geven dat Freud in den beginne, dus in zijn pre-analytische periode, drie soorten fobieën onderscheidt - en dus niet slechts twee zoals meestal wordt aangenomen.

Vooreerst zijn dat wat Freud de a-typische fobieën van de dwangneurose noemt, dwangneurose die Freud dus in een eerste beslissende noslogische stap van de neurasthenie had onderscheiden. Die dwangneurose, en dus ook haar a-typische fobieën, beantwoorden volgens Freud aan een psychische etiologie van afweer. Ruw geschetst komt de dwangneurotische afweer erop neer dat affekt en voorstelling van elkaar gescheiden worden. Het affekt, wat dit oorspronkelijk ook moge wezen en dat dus niet per se seksueel hoeft te zijn, transformeert zich na die scheiding altijd tot angst. Deze angst koppelt zich dan aan een nieuwe, willekeurige voorstelling - dus een tweede, fobische betekenaar als metafoor van een eerste, met een totaal ander affekt bezette betekenaar. A-typisch betekent dat de angst aan om het even welke betekenaar kan gekoppeld worden.

In zijn psychoanalyse, bijvoorbeeld in de inleiding van 1916-1917, is dit psycho-symbolische mechanisme

---

[6]Volledigheidshalve vermeld ik nog dat de postfreudianen in hun borderline ook graag perverse trekken of overgangen naar de perversie onderkennen. En dat ik dat elders reeds, ook weer vanuit Lacan, heb aangetoond dat het vaak om een hysterische acting-out zou gaan. Dit leidt uiteindelijk tot een visie op de postfreudiaanse borderline als de hysterie die om een of andere reden ergens aan het eind van haar latijn is gekomen, die dus aan de grens staat van haar symbolische uitdrukkingsmiddelen: met enerzijds het wilde, losgeslagen symbolische van de hysterische acting-out en anderzijds het reële van de angstneurose.

van de pre-analytische a-typische fobieën de verklaring gebleven voor wat Freud op dat moment bestempelt als de angst zonder meer bij hysterie en dwangneurose. Voor die a-typische angsten heeft Freud dus de kwalifikatie fobie laten vallen. In een bankaire samenvatting luidt het dat de angst bij de hysterie en dwangneurose de algemeen gangbare munt is waartegen alle affektopwellingen worden gewisseld, wanneer de bijhorende voorstellingsinhoud aan verdringing onderhevig is.

Van in den beginne onderscheidt Freud expliciet die a-typische fobieën van de dwangneurose van de typisch genoemde fobieën van de angstneurose. Deze laatste beantwoorden niet aan een psycho-symbolisch mechanisme, maar zouden de brute uitdrukking zijn van het reële van het seksuele genot. Zoals ik reeds uiteenzette is die angst het resultaat van het ontbreken van een limiterende of couperende betekenaar. De typische fobische betekenaar van de angstneurose is dan ook de eerste betekenaar die gekoppeld wordt aan het ondertussen tot angst getransformeerde reële seksuele genot, en dus niet de metafoor van een andere betekenaar (zoals bij de a-typische fobie van de dwangneurose). Met die eerste, fobische betekenaar wordt de angst volgens Freud op typische wijze gekoppeld aan de voorstelling van bepaalde lichaamsbewegingen - die dus alles te maken hebben met het reële seksuele genot van het lichaam. Bijvoorbeeld angst om te gaan, flauw te vallen of te stikken in agorafobie, hoogtevrees en claustrofobie. Ook zou die louter reëel bepaalde angstneurose tot typische fobieën leiden via de versterking van wat Freud op onduideijke wijze algemeen menselijke of instinktieve angsten noemt, zoals: donder en donker, ongedierte en slangen, etc. Om het angstwekkende seksuele genot voor het eerst te binden worden betekenaars gekozen die reeds angstwekkend zijn voor elk spreekwezen.

In zijn psychoanalyse behoudt Freud de louter reële etiologie van de angstneurose, echter zonder in dat verband nog melding te maken van typische fobieën. Op dat moment heeft Freud immers de angstneurotische symptomatologie afgeslankt tot het enige symptoom van de verwachtingsangst.

We moeten dus vaststellen dat Freud in zijn psychoanalyse het fobische element, of dat nu typisch is of niet, heeft geëxtraheerd uit zijn twee pre-analytische nosologische uitvindingen: dus zowel uit de psychoneurotische of psycho-symbolische dwangneurose als uit de Aktualneurotische of reële angstneurose. Dat is hem slechts kunnen lukken dank zij zijn nosologische heruitvinding van die fobie als angsthysterie. Aldus geschiedde in 1909, in zijn gevalsstudie van de kleine Hans.

Die angsthysterie komt echter niet uit het niets opduiken; ze kent een duistere voorgeschiedenis in een derde soort fobie die Freud reeds in zijn pre-analytische periode onderscheidde, naast de a-typische fobie van de dwangneurose en de typische fobie van de angstneurose, en die men meestal over het hoofd ziet: de zogenaamde hysterische fobie. Nochtans achtte Freud die hysterische fobie belangrijk genoeg om haar in sommige van zijn eerste inventarisaties van de afweer-neuropsychosen de plaats van de afweerhysterie te laten innemen, naast zijn dwangneurose en de hallucinatoire verwardheid. De etiologie van die hysterische fobie is duidelijk psycho-symbolisch, want geschoeid op de leest van de droomarbeid, wat ook maakt dat ze bij uitstek toegankelijk is voor Breuers 'talking cure'. Het voorbeeld dat Freud daarvan geeft is de agorafobie. Ik herinner eraan dat hij die agorafobie ook reeds gaf als voorbeeld van de typische angstneurotische fobie.

Het is duidelijk dat Freud op dat moment in de knoop zit met de verhouding tussen het reële en het psycho-symbolische in de etiologie van vooral de typische fobie. In zijn officiële publikaties blijft hij wel staan op een angstneurotische en dus reële etiologie van die typische fobie: angst vanuit of tegenover het reële seksuele genot buiten de betekenaar. Maar ondertussen werkt hij in zijn briefwisseling met Fliess een reeds lang bevroed symbolisch mechanisme uit. In die briefwisseling culmineert de geheime zoektocht naar een symbolische etiologie in de ontdekking van het belang van de afweer van seksuele fantasieën: een fobie om

op straat te komen is de afweer van de fantasie 'de straat te doen', als een prostituée. Later, in zijn psychoanalyse, zou de angsthysterie Freud toelaten om de ultieme stap te zetten op die weg van de symbolisering van de typische fobie. In die angsthysterie brengt hij immers de angst in verband met de infantiele seksualiteit, zoals die gestructureerd is rond de castratie. Freuds psychoanalytische uitvinding van de angsthysterie mag dus beschouwd worden als de structurele onderbouw van de pre-analytische hysterische fobie.

Op dat moment slaakt Freud een zucht van opluchting en kan hij toegeven dat de angsthysterie dé oplossing is van een nosologisch probleem dat hem reeds kwelde van in den beginne, lang voor zijn uitvinding van de psychoanalyse. De term angsthysteie moet eindelijk eens toelaten van de fobieën ergens onder te brengen. Op dat moment lijkt Freud dus de fobie definitief in het veld van het symbolische getrokken te hebben.

Dat is echter niet zo. Want meteen na zijn zucht van opluchting slaat Freud de schrik om het hart tegenover allerlei pogingen van zijn psychoanalytische volgelingen om zijn pre-analytische angstneurose overboord te gooien en alle angsten en fobieën als angsthysterisch af te doen. Eerst is er natuurlijk de specialist van het symbolische, Wilhelm Stekel: "Sedert ik Stekel de term angsthysterie cadeau heb gedaan," zegt Freud, "moet ik alles waarbij angst voorkomt angstvallig behoeden opdat hij het niet als angsthysterie zou aanslaan". Later zou een psychologiserende Ernest Jones in het geniep juist hetzelfde proberen te doen.

Ik begrijp dan ook dat Freud aarzelt om zijn symbolische, rond de castratie geconstrueerde angsthysterie te promoten als een nieuwe psychoanalytische benadering van het oude psychiatrische probleem van de fobieën. Freud vreest immers daardoor zowel vriend als vijand een al te gemakkelijk excuus in handen te spelen om het belang van het reële van het seksuele genot in de fobie maar weer eens over het hoofd te zien. Om een plaats voor dat reële te garanderen zal Freud zich dan ook zijn hele psychoanalyse door als het ware vastklampen aan enkele fobieën die zo typisch zijn dat ze wel moeten beantwoorden aan instinktieve angsten, als een soort fylogenetische erfenis. Bijvoorbeeld de angst voor slangen.

Om deze verkenning naar de plaats van het reële in de fobie af te sluiten wijs ik er nog op dat Freud, in zijn polemiek met zijn psychoanalytische adepten, zeer wel op zijn pre-analytische geschriften, en dan vooral de briefwisseling met Fliess, had kunnen terugvallen om een infantiele angstneurose te reconstrueren als reële kern van of grens aan de symbolische angsthysterie van het kind. Ik geef enkel een paar aanduidingen.

In zijn briefwisseling met Fliess heeft Freud het op een bepaald moment over een "Schreckäusserung bei psychischer Lücke" of schrikuiting tegenover een psychische leemte. Dit blijkt dan de reaktie te zijn van het kind tegenover de oerscène van de ouderlijke coïtus. De daardoor gewekte seksuele prikkeling of het reële genot valt volgens Freud niet te verwerken via begrip - op dat moment ontbreekt immers nog een psychische voorstelling - en dus transformeert dat genot zich tot angst.

Ditzelfde gegeven, maar dan vooruitgeschoven naar de puberteit, zal Freud in zijn officiële publikaties bestempelen als de virginale angstneurose. Bij de maagd, jongen of meisje staan op dit punt in dezelfde positie, zijn de voorstellingen of betekenaars die de fysische seksuele prikkeling of het reële genot psychisch of symbolisch moeten binden, nog niet 'ontwikkeld' - waardoor dit genot zich ook daar tot angst transformeert.

Wat voor die pre-analytische Freud nog een dubbel ontwikkelingsmoment is, eerst in de prille kindertijd en later in de puberteit, wordt bij Lacan een structureel gegeven: het reële seksuele genot valt op geen enkel moment helemaal in de betekenaar te vatten - of nog: er is geen betekenaar voor De Vrouw of het het genot van de vrouw. De ontmoeting met het reële van de vrouwelijke seksualiteit leidt altijd tot een virginale angstneurose begrepen als 'schrikuiting tegenover een psyschische leemte'.

BESLUIT

Na Freud werd in de psychoanalyse zijn pre-analytische angstneurose zo goed als niet meer gediagnostiseerd. Dit leidde enerzijds tot een miskenning van de hysterie in wat men omwille van de intense en dus psychotische angsten de borderlinepersoonlijkheid ging noemen, en anderzijds tot een inflatie van de fobie waarbij alle angst volgens het angsthysterisch mechanisme werd begrepen. Freud daarentegen heeft altijd gepoogd om middels die angstneurose zowel bij die hysterie als bij die fobie een plaats voor het reële te vrijwaren. Het reële dat is de seksualiteit als genot, het genot dat aan het lustprincipe of de fallische betekenaar van de castratie ontsnapt. Op deze wijze staat Freuds pre-analytische periode of zijn sciëntisme ervoor garant dat zijn psychoanalyse nooit het risico liep om te verzanden in het soort wetenschappelijk delier van sommige van zijn volgelingen, waarin alles bepaald wordt door het spel van de betekenaars zonder plaats voor het reële.